

ІРОНІЯ ЯК СВІТОГЛЯДНИЙ ПРИНЦИП І СТИЛІСТИЧНА КАТЕГОРІЯ

Іронія поряд із сатирою та гумором є однією з основних категорій комічного. Актуальність її дослідження зумовлена рядом причин як ідеологічного, так і власне лінгвістичного характеру. У радянському мовознавстві тривалий час вивчення проблем комічного було тісно пов'язане з пануючою на той час ідеологією, що й спричинило специфіку його інтерпретації. Основним досліджуваним явищем комізму на той час була сатира, яка має яскраво виражене соціальне забарвлення; трохи менше уваги приділялося гумору, а іронія як окрема форма комічного взагалі не розглядалася. Останнім часом у лінгвістиці та літературознавстві накреслився інший підхід до класифікації форм комічного: ряд дослідників вважають такими не лише сатиру та гумор, а й іронію, кваліфікуючи ці явища як різновиди складного комізму, основною ознакою якого є наявність протиріччя, конфлікту між реальним та ідеальним, прекрасним і потворним, справедливим і несправедливим тощо. Складному комізмові протиставляється простий, у якому конфлікт або відсутній узагалі, або легко знімається [1; 4; 2; 6].

Актуальність дослідження зумовлюється ще й тим, що іронічний світогляд на сьогоднішній день став одним із основних художніх принципів, завдяки чому в сучасній українській літературі з'явився значний пласт художніх текстів іронічного характеру, які ще не були предметом лінгвістичних студій (Ю. Андрухович, О. Забужко, Т. Прохасько, Ю. Іздрик, О. Ірванець та ін.).

Завданням статті є з'ясування екстралінгвальних факторів іронії у сучасній українській художній прозі, виділення її диференційних ознак та здійснення лінгвістичної класифікації типів іронії.

Чітких критеріїв визначення приналежності тексту до комічної літератури не існує. Встановлення таких критеріїв ускладнюється щодо текстів, які були написані у кінці ХХ – на початку ХХІ ст., оскільки в сучасному літературному процесі, який, як і вся культура, дістав назву постмодернізму, дедалі чіткіше почали виявлятися тенденції дифузії, проникнення сміхових елементів у несміхову літературу, зрощення комічного з драматичним і трагічним, з'явилися такі жанри, де сміхове начало не несе традиційного навантаження. Як слушно зазначає І. Києнко, „в сучасному мистецтві відбувається складний процес взаємодії трагічного й комічного... Висміюючи, пародіюючи трагічне, комічне знімає його з котурнів або взагалі руйнує, але при цьому комічне набуває й певних якостей трагічного” [2, 6]. Тобто комічне в сучасній літературі може виступати як прихований чи явний носій трагічного.

Багато зарубіжних дослідників сучасної культури (Ж. Жене, М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотар, У. Еко, С. Коннор, Р. Рорті) називають основними її рисами іронічне переосмислення, пародіювання сюжетів, метамовну гру. Таким чином, у сучасних літературних текстах сміхове начало виконує функцію демонстрації відносності усього суцього, створення дистанції між класичними авторами і сучасним автором, якого Р. Рорті називає „іроніком”: „Таких людей я називаю „іроніками”, тому що вони визнають, що залежно від переописання все може виглядати хорошим чи поганим... вони ніколи не здатні сприймати себе серйозно, тому що завжди усвідомлюють, що терміни самоописування завжди підлягають змінам...” [5, 104]. Тому іронія дедалі частіше втрачає сміхові властивості, виводячи традиційні сміхові

форми й прийоми з поля дії комічного, комічне перетворюється на „інтелектуальний феномен, засіб інтелектуальної гри” [2, 126].

У зв'язку із зростанням частотності використання іронії, а також розвитком такої мовознавчої дисципліни, як лінгвістика тексту, збільшився інтерес дослідників до цієї проблеми. Якщо раніше іронія розглядалася переважно на лексичному рівні (дисертації А. Щербини, М. Багдасарян, Н. Саліхової та ін.), то у сучасній лінгвостилістиці накреслився підхід до розуміння її не тільки як тропи, а і як текстотворчої категорії [1; 3; 4].

Узагальнюючи теорії іронії, висунуті вітчизняними й зарубіжними дослідниками, можна виділити такі диференційні ознаки цієї стилістичної категорії:

1) слово, словосполучення або речення, які мають позитивну конотацію, вживаються з протилежним значенням, тобто з негативною характеристикою;

2) результатом реалізації іронії є іронічний смисл, котрий залежить від авторського способу світосприймання, який диктує мету й завдання створення тексту;

3) на рівні словесної семантики іронічне переосмислення відбувається як у денотативному (зміна значення слова на протилежне), так і в конотативному, аксіологічному (зміна позитивної оцінки на негативну) значенні;

4) наявність емоційно-оцінного компонента у значенні, який має суб'єктивний характер, тобто виражає особисту точку зору мовця, незалежну від об'єктивного змісту мовлення, оцінка у випадку іронії є імпліцитною;

5) для іронічної оцінки важливим є вищість суб'єкта, що оцінює, над предметом оцінки;

6) мета іронії – підкреслити серйозність, іноді трагічність ситуації;

7) у реалізації іронії важливе значення має інтонація.

Оскільки стилістична категорія іронії складна і багатопланова, існує кілька підходів до її класифікації. Зарубіжні дослідники традиційно виділяють чотири різновиди іронії: 1) мовну іронію, що створюється засобами мови; 2) іронію обставин або ситуацій, яка виникає на основі невідповідності між описуваною дійсністю і неадекватним сприйняттям цієї дійсності персонажем; 3) драматичну іронію – невідповідність між баченням читачів чи слухачів та персонажів; 4) іронічне бачення – невідповідність між авторською позицією і позицією наратора [3].

Також існує класифікація іронії залежно від об'єкта, на який вона спрямована. За цим критерієм розрізняють:

– іронію над собою, або самоіронію: *Друзе, я обіймаю найвищу посаду... Сторож – це тобі не фунт ізюму (В. Сологуб);*

– іронію над співбесідником: *Сильно ти розумний! Такий розумний, як твого батька діти. Пасталакаєш язиком, ніби помелом мелеш... (С. Колесник);*

– іронію над третіми особами (цими третіми особами можуть бути як персонажі твору, так і читачі або й сучасне авторові суспільство в цілому): *– А що Павло! День і ніч кисне в бразі. Ніколи не висихає. Злигався з такими, як сам, та й цмулить ту дурійку... до білої гарячки. Щоб вони уже смоли понативалися! – Да, тяжка в хлопців робота... – примирливо поспівчував Федір (С. Колесник) [8, 41].*

У прагмалінгвістиці іронія класифікується залежно від характеру оцінки (позитивної чи негативної) в формально вираженому змісті висловлення. Відповідно виділяють два типи іронії: „власне іронію” (для вираження негативної оцінки вживаються слова, за якими в узуальному вживанні закріплена позитивна конотація) і „вдавану грубість” (вживання негативно-оцінної лексики для вираження схвальної оцінки). При цьому наголошується, що другий тип іронії зустрічається значно рідше,

ніж перший [1, 20].

Найбільш доцільною для лінгвістичного вивчення іронії видається класифікація, згідно з якою виділяють ситуативний і вербальний типи іронії. Ситуативна іронія виникає внаслідок контрасту між тим, що відбувається, і тим, що очікується. Вербальна іронія ґрунтується на протиставленні того, що розуміється, тому, що говориться. Залежно від умов і способу реалізації та потрібного для її інтерпретації контексту вербальна іронія поділяється на ситуативну та асоціативну [4; 5].

Ситуативна іронія – це неприхований, емоційно забарвлений тип іронії, що виникає внаслідок контрасту між ситуативним контекстом і прямим значенням слова, словосполучення, речення. Наприклад, як у характеристиці головного лікаря Віктора Петровича в оповіданні М. Матіос „Млин мерців”, який бере хабарі з родичів хворих: *Віктору Петровичу я платив би щодня і за підвищеними тарифами. Однак його не цінує ані міністр від медицини, ані міністр від фінансів. Його цінують родичі хворих, якщо мають чим, або такі, як я, якщо потрапляють сюди.*

Для реалізації цього типу іронії використовується переважно засоби лексичного рівня (слово, словосполучення) і синтаксичного (відокремлені синтаксичні конструкції, тобто вставні і вставлені слова і речення). Цей тип іронії залежить від лінійного контексту (горизонтального), який не перевищує меж абзацу.

Асоціативна іронія – прихований, тонкий вид іронії, коли переносні значення реалізуються поступово, нові значення виникають градуально, в міру розгортання тексту. Тому асоціативна іронія реалізується у межах мегаконтексту (вертикального контексту). Поняття вертикального контексту у лінгвістичній літературі трактується двозначно. У широкому значенні під вертикальним контекстом розуміють історико-філологічний контекст літературного твору і його частин. У вузькому значенні вертикальний контекст – це „семантичне ціле, що складається з поверхневого контексту та інфраконтексту” [7, 187]. Поверхневий контекст – це та частина системи вертикального контексту, яка міститься в самому тексті і зв’язана з ним синтагматично. Інфраконтекст – це відповідний контекст, до якого зводиться алюзія, цитата, реалія [7, 187]. Елементи вертикального контексту виступають як частина спільного знання учасників комунікації і входять у модель формування підтексту.

Наприклад, як в оповіданні О. Стусенка „Дурненький”, у якому йдеться про невідомому широкому загалу члена Спілки письменників Андрія Олеговича Дурненького, котрий намагається створити навколо себе ореол рафінованого письменника-інтелектуала: *Свого часу Андрій Олегович Дурненький був дуже відомою людиною. Безперечно, під словом „відомий” треба розуміти те, що цього добродія знали у літературних колах і часом його ім’я згадували у зв’язку з тією чи іншою подією (здебільшого то були плітки та скандали). Широким масам ім’я Дурненького нічого не промовляло... Характеристика героя як митця і людини поглиблюється з розгортанням розповіді, у якій використовується алюзія, спроектована на сучасний літературний процес: *Що цікаво, ніхто навіть із найближчого оточення Дурненького не знав, що ж він написав і за що його, власне, прийняли до Спілки. Загальновідомою стала версія, що Андрій Олегович – попс-модерніст, і для багатьох цим усе було сказано.* Нові відтінки оцінного іронічного значення виникають за допомогою лексичного повтору слова *попс-модерніст*, яке по-різному обігрується автором, викликаючи різноманітні асоціації в читача та поглиблюючи іронічну характеристику Дурненького: *Вірші у традиційній народницькій манері і до того ж, сказати б, неотесані рівно настільки, щоб із першого погляду було зрозуміло: це робота**

початківця із задатками великого попс-модерніста.. Найвищої гостроти іронічна характеристика досягає тоді, коли Дурненькому потрапляють до рук рукописи його старенької сусідки: *Виявляється, сусідка нашого попс-модерніста теж робила спроби в літературі.. нікому невідома авторка перемогла, стала на дві голови вище за всіх попс-модерністів і просто графоманів...*

Як видно з наведеного прикладу, для актуалізації асоціативної іронії використовуються, як правило, різні види повтору, цитації, алюзії. Іноді іронічним буває весь художній текст, в такому випадку дослідники говорять про глобальний іронічний підтекст твору.

Отже, в сучасній українській літературі склалися певні умови, що особливо сприяють розвитку іронічного світовідчуття і, як наслідок, іронічної прози, тому іронія – найпоширеніший у сучасній українській літературі елемент авторського стилю. В літературному творі іронія відіграє суттєву роль: надає текстові особливого забарвлення, своєрідно розкриває незадоволеність автора навколишнім світом. Таким чином, іронія стає художнім принципом, яким керується письменник при написанні тексту.

Головною диференційною рисою іронії є переосмислення значення мовленнєвої одиниці, яке відбувається як у денотативному (зміна значення на протилежне), так і в конотативному, аксіологічному (зміна позитивної оцінки на негативну) його компонентах.

У тексті вербальна іронія реалізується у двох основних типах, залежно від умов і способу реалізації та потрібного для її інтерпретації: ситуативному та асоціативному. Ситуативна іронія виникає внаслідок контрасту між ситуативним контекстом і прямим значенням слова, словосполучення, речення; при асоціативній іронії переносні значення реалізуються поступово, нові значення виникають градуально, в міру розгортання тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андриенко Т.П. Речевой акт иронии в английском языке (на материале художественной литературы XVI и XX веков): Дисс... канд. филол. наук. – Х., 2002. – 204 с.
2. Киенко І.О. Сучасний англійський комічний роман. – К.: Наукова думка, 1993. – 131 с.
3. Ланчуковська Н.В. Прагматичний аспект інтонації в реалізації іронії в англійському художньому тексті (експериментально-фонетичне дослідження): Автореф... канд. филол. наук. – Одеса, 2002. – 17 с.
4. Походня С.И. Языковые виды и средства реализации иронии. – К.: Наукова думка, 1989. – 129 с.
5. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность. – М.: Пирамида, 1996. – 281 с.
6. Семків Р.А. Постмодернізм та іронія (типологізація нетипового)// Слово і час. – 2000. – № 6. – С. 6-12.
7. Шпінюв І.С. Вертикальний контекст і підтекст (на матеріалі роману Дж. Фаулза „Маг”)// Іноземна філологія. – Вип. 84. – Л., 1986. – С. 48-54.
8. Щербина А.А. Заметки о природе и технике иронии// Вопросы русской литературы. – Вып. 1 (16). – Львов, 1971. – С. 40-47.